

ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ ВИДУ УМИСЛУ ПРИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ¹

Встановивши обов'язковість для всіх суб'єктів владних повноважень і судів зазначених рішень (правових позицій) Верховного Суду України з питань неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм кримінального закону щодо подібних суспільно небезпечних діянь, законодавець фактично надав таким рішенням юридичну силу джерела кримінального права, запровадивши в національну судову практику елементи прецедентного права [1]. Невипадково КПК України 2012 р. вимагає при ухваленні рішення про задоволення заяви обґрунтовувати помилковість висновків суду касаційної інстанції, а в разі відмови в задоволенні заяви – надавати обґрунтування правильності застосування судом касаційної інстанції норми закону України про кримінальну відповідальність. Сприяти ухваленню законного та обґрунтованого рішення згідно з п. 4 ч. 2 ст. 452 КПК України мають наукові висновки фахівців, які входять до складу Науково-консультативної ради (далі – НКР), утвореної в тому числі з цією метою при Верховному Суді України (далі – ВСУ). Відповідне законодавче положення варто оцінити схвально, оскільки суддя-доповідач, готуючись до розгляду справи ВСУ, має можливість з урахуванням здобутків правової доктрини всебічно проаналізувати розглядуване ним питання, що повинно сприяти прийняттю виваженого судового рішення.

Діяльність НКР при ВСУ демонструє злободенність таких «вічних» кримінально-правових проблем, пов'язаних із суб'єктивною стороною злочину, як розмежування умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, і умисного вбивства або вбивства через необережність, відмежування вчинюваного з прямим умислом замаху на вбивство від тілесних ушкоджень певної тяжкості. Нічого дивного в цьому

¹ Стаття написана в співавторстві з Є.О. Письменським та опублікована: Політика в сфері боротьби зі злочинністю: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (1–2 березня 2013 року, м. Івано-Франківськ). – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. – С. 33–37.

немає. Загальновідомо, що встановлення ознак суб'єктивної сторони злочину зазвичай викликає найбільші труднощі у правозастосувача, оскільки це внутрішня сторона злочину, яка відображає психічні процеси, що відбуваються у свідомості суб'єкта з приводу вчиненого ним діяння. Якщо звернутись до законодавчих визначень умислу і необережності (ст. 24 і ст. 25 КК України), цілком очевидним є те, що застосування пов'язаних із суб'єктивною стороною норм КК неминуче пов'язане із дискреційною діяльністю правозастосовних органів, яка може включати в себе не просто суб'єктивізм, а корупційну складову. З цього приводу в юридичній літературі справедливо зазначається, що суб'єктивні процеси є такими, що прямо не спостерігаються; їх не можна виміряти якимись приладами. Вину як щось суб'єктивне можна визначити тільки шляхом аналізу та оцінки об'єктивних обставин вчиненого особою правопорушення. Тому досягнення істини при дослідженні суб'єктивних властивостей вчиненого діяння є відносним і цілком залежить, з одного боку, від сукупності об'єктивних фактів, зібраних і зафіксованих у встановленому порядку як докази, та, з іншого, від самого правозастосувача, його досвіду, знань, суб'єктивних особливостей [2, с. 11].

Констатація наявності вини та інших ознак суб'єктивної сторони при вчиненні у тому числі злочинів проти життя і здоров'я особи зазвичай здійснюється через зовнішні ознаки злочину, його об'єктивну (найбільш інформативну) сторону. Саме таким шляхом рухаються вітчизняні суди, які, обґрунтовуючи висновок про вид і форму вини, передусім аналізують об'єктивні ознаки вчиненого злочину. Як приклад розглянемо вирок Лисичанського міського суду Луганської області від 21 жовтня 2011 р. [3] та ухвалу Апеляційного суду Луганської області від 27 січня 2012 р. [4], законність і обґрунтованість яких згодом було підтверджено ухвалою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВССУ) від 11 жовтня 2012 р. [5].

Із цих судових рішень випливає, що за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 15, ч. 1 ст. 115 КК України, був засуджений А., котрий, посварившись

з добре знайомою йому В., кухонним ножом завдав їй один удар в ліву частину грудної клітини, чим умисно спричинив потерпілій тяжкі тілесні ушкодження, віднесені до таких за ознакою небезпечності для життя в момент їх заподіяння. На думку засудженого, сформульовану в заяві про перегляд ухвали ВССУ, суд неправильно розв'язав щодо нього питання про вид умислу, з яким він учинив злочин, а отже, припустився помилки в кримінально-правовій кваліфікації, оцінивши скоєне як замах на вбивство.

Усі судові інстанції, які розглядали справу щодо А., зробили висновок про спрямованість його умислу на позбавлення життя потерпілої, головним чином указуючи на використане засудженим знаряддя вчинення злочину (ніж) і локалізацію нанесеного удару (ліва частина грудної клітини). Справді, такі об'єктивні дані можуть допомогти у визначенні форми і виду вини, з якими був вчинений злочин. За таких обставин зрозумілою виглядає позиція ВССУ, який у своїй ухвалі вказує на «направленість умислу засудженого на протиправне заподіяння смерті іншій людині». Інакше кажучи, на переконання ВССУ, А. вчинив злочин (замах на умисне вбивство) з прямим умислом. Звертаємо, щоправда, увагу на те, що в ухвалі ВССУ від 11 жовтня 2011 р. вид умислу чітко не зазначено, і це, на нашу думку, є вадою вказаного процесуального документа.

Між тим, навіть якщо припустити, що злочин учинений засудженим із прямим умислом, варто звернути увагу на певні обставини, які можуть виключати кваліфікацію дій А. саме як закінченого замаху на умисне вбивство. Так, навряд чи можна повністю погодитись із висновком судів про те, що потерпіла не була вбита з причин, які не залежали від волі засудженого. Як свідчить аналіз вищезазначених судових рішень, винний, маючи всі можливості для досягнення злочинної мети (позбавлення життя), припинив свої злочинні дії добровільно: він, злякавшись скоєного, викликав карету швидкої допомоги, надав першу медичну допомогу, повідомив родичів про те, що сталося, з тим, щоб вони допомогли придбати медичні препарати, необхідні для лікування потерпілої.

Таким чином, навіть якщо виходити з того, що А. діяв із прямим умислом, при правовій оцінці його діяння варто враховувати положення ст. 17 КК України про добровільну відмову від доведення злочину до кінця. У злочинах з матеріальним складом (до них належить і умисне вбивство), коли між вчиненням всіх необхідних дій і настанням суспільно небезпечних наслідків як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони є певний проміжок часу, добровільна відмова можлива на стадії закінченого замаху. У таких випадках особа може втрутитись у розвиток причинного зв'язку і шляхом вчинення певних дій нейтралізувати його, добровільно запобігши тим самим настанню злочинного результату. Кримінально-правова оцінка у подібних ситуаціях, як відомо, залежить від результативності (успішності) активної протидії настанню суспільно небезпечних наслідків.

Якщо сприйняти викладені вище міркування і визнати позитивну поведінку А. після нанесення ним потерпілій удару ножом не просто діяльним каяттям, а саме добровільною відмовою від доведення злочину до кінця, то з урахуванням ч. 2 ст. 17 КК України дії А. треба розцінювати як умисне тяжке тілесне ушкодження (ч. 1 ст. 121 КК України). Викладений підхід, звичайно, має право на існування та його втілення в результатах офіційної кримінально-правової кваліфікації. Разом з тим, на нашу думку, існують підстави для аналізу злочинних дій А. під іншим кутом.

Пленум ВСУ в п. 22 своєї постанови від 7 лютого 2003 року № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» безпідставно і традиційно рекомендує питання про наявність у діях особи умислу на вбивство вирішувати, виходячи із сукупності всіх обставин вчиненого діяння, зокрема, треба враховувати спосіб, знаряддя злочину, кількість, характер і локалізацію поранень та інших тілесних ушкоджень, причини припинення злочинних дій, поведінку винного і потерпілого, що передували події, їх стосунки.

У доктрині кримінального права також наголошується на необхідності вирішувати питання про зміст умислу винного з урахуванням всебічного

аналізу конфліктної ситуації. Про наявність умислу на вбивство може свідчити комплекс обставин: 1) нанесення ударів та поранень (їх локалізація) в життєво важливі органи (голову, шию, ліву сторону грудей, печінку, пах тощо); 2) застосування такого знаряддя або засобу вчинення злочину, яке здатне спричинити смерть (пістолет, кастет, сокира, важкий предмет тощо); 3) інтенсивність дій винного, яка достатня для порушення функцій або анатомічної цілісності життєво важливих органів (велика сила нанесення ударів або множинність поранень, усвідомлення їх несумісності з життям); 4) існування ворожих міжособистісних стосунків між потерпілим і винним до вчинення злочину (попередні погрози, факти бійок між винним і потерпілим тощо); 5) переривання злочинних дій не добровільно, а на вимогу інших осіб, під загрозою бути викритими чи затриманими; 6) свідоме використання обстановки, яка завідомо виключає своєчасне надання медичної обстановки; 7) негативна поведінка після вчинення злочину (наприклад, залишення потерпілого, який знепритомнів або тяжко поранений без медичної допомоги; створення перешкод для того, щоб потерпіла особа не могла залишити місце злочину, дати собі раду сама або покликати на допомогу сусідів чи перехожих) [7, с. 226–227]. Екстраполуючи сказане на вчинене А., можна зробити висновок, що суди при кваліфікації його дій фактично врахували лише два чинники – характер знаряддя, з яким вчинювався злочин, та локалізацію удару. І зовсім проігнорованими залишилися такі фактичні дані, як кількість удару (один), наявність близьких стосунків між потерпілою і засудженим, добровільне припинення злочинних дій, надання допомоги потерпілій після нанесеного удару, відсутність раніше висловлюваних погроз на адресу потерпілої тощо.

Здійснене судами врахування характеру знаряддя вчиненого злочину також породжує запитання. В ухвалених у справі щодо А. процесуальних документах відсутня будь-яка характеристика знаряддя вчиненого ним злочину, крім вказівки на те, що цим знаряддям є кухонний ніж. Але ж зрозуміло, що кухонні ножі як предмети господарсько-побутового

призначення, що не є холодною зброєю, можуть бути різними, зокрема з точки зору можливостей заподіяння з їх допомогою фізичної шкоди людині.

Вважаємо тут за доречне нагадати, що в одній з ухвал судової колегії в кримінальних справах ВСУ, в якій також вирішувалось питання про зміст вини особи, котра ножем вдарила потерпілого у груди і заподіяла йому тяжке тілесне ушкодження, внаслідок чого людина померла, цілком доречно наводилась детальна характеристика знаряддя вчинення злочину. В ухвалі було зазначено, що при вчиненні своїх злочинних дій винний використав ніж кустарного виробництва довжиною 37 см із лезом довжиною 25 см і насічкою на обухові леза довжиною 7,5 см у вигляді 10 зубців. Характер знаряддя злочину, використаного для завдання удару, поряд з іншими об'єктивними обставинами дав змогу судовій колегії в кримінальних справах ВСУ поставити під сумнів правильність висновку суду першої інстанції про форму вини засудженого щодо смерті потерпілого і вказати на необхідність під час нового розгляду справи більш ретельної перевірки спрямованості умислу винної особи [6].

Отже, якщо комплексно оцінити всі вказані вище обставини, то можемо стверджувати, що А. в аналізованій ситуації, скоріш за все, діяв із непрямым умислом. При цьому в ст. 15 КК України однозначно закріплено, що стадія замаху можлива лише у злочинах, вчинюваних з прямим умислом. Цілеспрямованість, за наявності якої можна встановити відповідність між задуманим злочином і реальним втіленням його в життя, притаманна діям, в яких особа бажає настання передбачуваних нею суспільно небезпечних наслідків. Щодо злочинів, які вчинюються з непрямыми умислом, відповідальність за замах виключається, а дії суб'єкта кваліфікуються, виходячи з фактично спричинених наслідків. Тому дії А. мають кваліфікуватися за ч. 1 ст. 121 КК України.

До речі, суд першої інстанції у своєму вирокі зазначив: винний, можливо, і не бажав, але свідомо припускав настання смерті. Тобто суд схилявся до думки про те, що А. діяв із непрямым умислом. Згідно з ч. 3 ст. 24 КК України

вольовий момент непрямого умислу полягає в тому, що особа не бажає настання суспільно небезпечних наслідків, які вона усвідомлює, але свідомо їх припускає, ставиться до настання наслідків байдуже. Таким чином, якщо прямий умисел на спричинення смерті не є доведеним з огляду на всю сукупність обставин справи (або є сумніви в його наявності), кваліфікувати діяння винного як замах на вбивство не можна.

Переконані в тому, що при застосуванні норм кримінального закону закріплене в ст. 63 Конституції України правило «тлумачення сумнівів – на користь особи» має відігравати не менш вагомую роль, ніж під час прийняття процесуального рішення у справі. Точки зору, згідно з якою згадане конституційне правило носить комплексний (матеріально-процесуальний) характер, дотримується чимало відомих вітчизняних науковців, зокрема, П.П. Андрушко, Л.П. Брич, А.А. Музика, В.О. Навроцький, М.І. Хавронюк, А.М. Ришелюк.

31 січня 2013 р. Судова палата у кримінальних справах ВСУ, обговоривши у тому числі висновки членів НКР, прийняла постанову за заявою А., в якій підтримала нашу позицію і в якій відзначила наявність неоднакового застосування судом касаційної інстанції однієї й тієї самої норми кримінального закону щодо подібних суспільно небезпечних діянь, що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень. На жаль, зазначена постанова, обмежуючись направленням справи щодо А. на новий розгляд до суду касаційної інстанції, не містить чіткого підсумкового висновку про те, як саме, на думку ВСУ, слід застосовувати кримінальний закон щодо суспільно небезпечних діянь, подібних до вчиненого засудженим (нанесення одного удару в життєво важливий орган людини з використанням при цьому знаряддя, здатного спричинити смерть, однак за відсутності доказів, які свідчать, що винний бажав настання смерті іншої особи). Хоч, з огляду на розповсюдженість таких життєвих ситуацій, формулювання відповідної правової позиції було б вельми доречним.

Крім цього, для того, щоб підняти значущість наукових висновків членів НКР, пропонуємо в рішеннях ВСУ, ухвалюваних відповідно до ст. ст. 455, 456 КПК України за результатами розгляду питання про неоднакове застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм кримінального закону щодо подібних суспільно небезпечних діянь, фіксувати (принаймні в стислому вигляді), хто з науковців і що написав з приводу тієї чи іншої кримінально-правової проблеми. Доречним у цьому разі був би і критичний аналіз міркувань вчених з боку суддів ВСУ. Тим більше, що в підсумку ухвала ВСУ має містити правову позицію, обов'язкову до виконання всіма суб'єктами правозастосування та прирівняну до джерела кримінального права.

1. Андрушко П. Джерела кримінального права України: поняття, види // Право України. – 2011. – № 9. – С. 38–39.
2. Складов С.В. Вина и мотивы преступного поведения / С.В. Складов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 326 с.
3. Архів Лисичанського міського суду Луганської області. Справа № 1-180/11 за 2011 р.
4. Архів Апеляційного суду Луганської області. Справа № 1-1689/11 за 2012 р.
5. Архів Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Справа № 5-4655 км 12 за 2012 р.
6. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. – К. : Істина, 2010. – 430 с.
7. Рішення Верховного Суду України. Щорічник. – 1999. – С. 82–83.